

Dansk landbrugs største og mest succesrige omstilling

af

Ingrid Henriksen, Lektor
Institut for virksomhedsledelse og økonomi
Syddansk Universitet
ing@sam.sdu.dk

og

Niels Kærgård, Professor
Institut for Fødevarer- og Ressourceøkonomi,
Københavns Universitet
nik@ifro.ku.dk

Resume: Dansk landbrug levede fra 1830'erne til op i 1870'erne godt af at sælge korn til det engelske marked, men med fremkomsten af dampskibe og jernbaner blev det europæiske marked forsynet med billig amerikansk og russisk korn. Situationen så kritisk ud, men dansk landbruget løste, bl.a. ved hjælp af andelsorganisering, problemerne ved en omstilling til produktion af animalske produkter som smør, æg og bacon. Omstillingen blev en af de største succeser i dansk erhvervshistorie.

Indledning

Hvis dansk landbrugs historie skal skildres med den meget brede pensel, kan man sige, at man i perioden 1830-1870 levede rimelig godt af at sælge korn til England og så eksporterede nogle okser over grænsen sydpå. Man omtaler ofte perioden som "kornsalgperioden". Men det sluttede i 1870'erne. Dampskibe og tog gjorde det muligt at transportere landbrugsvarer langt billigere, og

billigt korn fra USA og delvist også Rusland pressede priserne på det europæiske marked. De europæiske kornproducenters omkostninger var ikke længere konkurrencedygtige.

Det reagerede landene forskelligt på. De fleste af de kontinentaleuropæiske lande beskyttede deres landbrug med toldmure, som faktisk aldrig blev afskaffet, men gled naturligt over i Det Europæiske Fællesmarkeds og EU's fælles landbrugspolitik. I Danmark gjorde vi noget andet og langt klogere og mere fremsynet, hedder det i mange festtaler. Vi omstillede produktionen til salg af smør, bacon, æg og ost, hvorved det billige korn bare blev en fordel, for nu var foderkorn ikke en salgsafgrøde, men et input til den animalske produktion. Perioden fra 1880'erne til 1. verdenskrig blev en succesfuld omstilling med andelsbevægelse og en voksende eksport af navnlig smør og bacon til det engelske marked. Perioden og omstillingen blev en af de mest berømmede i hele vores økonomiske historie. Omstillingen fortjener en hædersplads i alle beretninger om europæisk landbrugs historie. Men i en sådan meget kort udgave af historien er der naturligvis mange detaljer, der ikke er kommet med. Nogen af dem skal tages op i det følgende.

Andelsbevægelsen og animalsk produktion

Inden man kommer til modifikationerne er det dog værd at understrege, at hovedhistorien er rigtig og imponerende. Husdyrproduktionen steg, jf. tabel 1, kraftigt i hele perioden fra 1870'erne til 1914.

Tabel 1: Husdyrproduktion i mio. kg.

Periode	Smør	Ost	Svinekød	Æg
1875-79	41	12	60	9
1880-84	47	13	72	9
1885-89	53	14	86	11
1890-94	68	14	100	15
1895-99	74	15	133	20
1900-04	84	16	160	27
1905-09	104	17	187	31
1910-14	112	17	229	40

Kilde: Bjørn 1988, s. 264.

Smørproduktionen blev næsten tredoblet og svinekødsproduktionen næsten firdoblet. Og salget gik godt. Hvor man i 1870'erne frygtede, at det lakkede mod enden for Danmark som et landbrugs-eksporterende land, så gik det lige modsat. I hele perioden skete både en omstilling fra vegetabilsk til animalsk eksport og en stigning i eksports andel af produktionen, jf. tabel 2.

Det er også veldokumenteret, at det var andelsmejerier og –slagterier, der stod for en stærkt voksende andel af produktionen. Inden 1. verdenskrig var der startet et andelsmejeri i enhver større landsby og et slagteri i næsten alle købssteder, se tabel 3.

Tabel 2: Dansk landbrugseksport

	Andelen af animalske produkter i eksporten, pct.	Andelen af landbrugseksporten, der går til Storbritannien, pct.	Eksportens andel af den samlede produktion, pct.
1875	58	41	38
1880	51	38	40
1885	68	49	37
1890	81	56	43
1895	87	59	48
1900	88	59	53
1905	86	53	58
1910	91	60	61

Kilde: Olsen 1962 og Henriksen 1993.

Denne udvikling har med forskellige forskydninger og modifikationer præget udviklingen op til de seneste årtier. Den svineproduktion, der startede med at levere bacon til englænderne i 1880'erne, er blevet en dominerende del af dansk landbrug. Svinet blev dansk landbrugs guldgrube i mere end 100 år frem. Nu leveres svinekød til en lang række lande, England, Tyskland, Japan, USA m.fl., og mere end 85 procent af produktionen eksporteres. Dansk svinekød bliver solgt i de fleste af verdens lande, og det har, jf. tabel 4, været en nogenlunde jævn vækst siden 1880'erne.

Tabel 3: Brugsforeninger, andelsmejerier og andelsslagterier i udvalgte år

	Brugsforeninger på landet	Andelsmejerier	Andelsslagterier
1880	119	0	0
1890	395	679	10
1900	827	942	26
1914	1470	1168	41

Kilde: Olsen 1962, s. 58.

Tabel 4: Bestanden af svin i Danmark

År	Antal svin, 1000 stk
1881	527
1903	1.457
1923	2.855
1933	4.477
1953	4.310
1963	7.334
1973	8.929
1983	9.253
1993	11.568
2003	12.949

Kilde: Statistisk Årbog, diverse årgange

Det er værd at understrege, at hele omstillingen var en sammenhængende proces, hvor de enkelte dele hang uløseligt sammen. Når man gik over til en betydelig smør- og osteproduktion, blev der en del af mælken tilbage i form af valle og skummemælk. Og dette biprodukt var fortrinligt egnet til svinefoder. Smør- og svineproduktionen var således helt afhængig af hinanden.

Andelsbevægelsens fælles forarbejdning af mælk og svin var også en betingelse for succes. 85 procent af Danmarks jord var ejet af landbrug med et jordtilliggende på under 8 tdr. hartkorn, dvs. under omkring 80 tdr. land eller 50 ha., se Kærgård & Henriksen (2014). Sådanne brug var for små til selv at etablere en rationel smør og bacon produktion; det kunne kun ske i fællesskab.

Andelsorganisering havde i den situation mange fordele. Den bandt de primære producenter og forarbejdningsvirksomheder, der var helt afhængige af hinanden, sammen i et organisatorisk fællesskab. Desuden var forskellige former for svindel, navnlig fristelsen til at blande vand i mælken, før man kunne måle fedtprocenten og derfor måtte afregne efter liter mælk, mere tyngende for samvittigheden, når det var standsfælle i landbruget, man snød, end hvis det var en privat ”kapitalistisk” mejeriejer, se Henriksen (1999). Omstillingen var altså en omstilling med flere forskellige brikker, navnlig smør- og baconproduktion og andelsbevægelsen. Et forsøg på en kvantificering af nogle af de centrale forholds betydning findes i Henriksen, Lampe & Sharp (2011). Hele landbrugsomstillingens betydning for den samlede danske økonomi er diskuteret i Henriksen (2008).

Om årsagerne til udviklingen: Handelspolitikken

I mange festskrifter og festtaler anføres det, at vi i Danmark traf det hårde, men kloge og fremsynede valg at indrette os på den internationale konkurrences vilkår, mens en lang række af de andre europæiske lande, f.eks. Tyskland, Frankrig og mange af de sydeuropæiske lande, valgte toldbeskyttelse, og derfor stadig i dag plages af et forældet landbrug med en irrationel bedriftsstruktur.

Her må det huskes, at det i høj grad bare var en følge af den landbrugsøkonomiske situation, da det billige amerikanske korn ramte Europa i 1870'erne. Vi var allerede da eksportør af landbrugsvarer (korn og okser), mens en lang række af de andre europæiske lande var importører af landbrugsvarer. Og der er meget stor forskel på at beskytte et eksport- og et importerhverv. Det har vi siden fået illustreret meget tydeligt i EU's landbrugspolitik.

Hvis et importland vil beskytte sit erhvervsliv, kan det bare lægge told på udenlandske varer, derved fås højere priser, og der overføres penge fra de indenlandske forbrugere til de indenlandske producenter. Staten får toldindtægter, så statens finanser bliver også bedre stillet, idet de udenlandske udbydere betaler toldindtægter til staten. Der er altså i hovedsagen talen om overførsler fra de udenlandske producenter til landets stat og fra de indenlandske forbrugere til de indenlandske producenter. Der går ikke penge ud ad landet - tværtimod.

Skal et eksporterhverv støttes, er situationen en helt anden. Så må der gives eksportstøtte, som vi kender fra EU's landbrugspolitik. Man kan holde udenlandske varer ude med told m.v., og derved får de indenlandske producenter hele det indenlandske marked med høje priser. Men det marked havde de jo som nettoeksportører stort set også i forvejen; dog til de lavere verdensmarkedspriser. Den indenlandske overskudsproduktion, der tidligere blev eksporteret, kan imidlertid ikke sælges på verdensmarkedet til de kunstige høje indenlandske priser. Med højere priser vil de indenlandske producenter endda producere og udbyde mere, der skal sælges internationalt.

Der er da to muligheder. Man kan afregne salget til hjemmemarkedet til den høje pris, og så sælge resten af produktionen til den lavere verdensmarkedspris; producenterne får så en eller anden form for gennemsnitspris¹. Det er imidlertid en administrativ ganske kompliceret konstruktion, og man bliver måske nødt til at afregne til to forskellige priser. Man kan, som i 1930'erne, udstede svinekort og så afregne til den høje hjemmemarkedspris for det antal svin, man har svinekort til, mens resten afregnes til den lave verdensmarkedspris.

Den anden mulighed, som bliver brugt af EU, er at opkøbe og afregne hele produktionen til den høje pris, og så sælge overskudsproduktionen på verdensmarkedet til de lave priser, der gælder der. Det offentlige giver så en eksportstøtte, der svarer til forskellen mellem de høje indenlandske priser og de lave verdensmarkedspriser. Men derved overføres ikke alene penge fra de indenlandske forbrugere til de indenlandske producenter, der overføres også penge fra indlandets offentlige kasse til de udenlandske forbrugere, der nu kan købe landbrugsvarer, hvis priser er nedsat ved hjælp af eksportstøtte. Og det at levere landbrugsvarer til kunstigt lave priser til udlandets forbrugere er set fra en national samfundsøkonomisk synsvinkel ganske uhensigtsmæssigt.

For et eksportland, som Danmark var allerede i 1880'erne, er der altså ingen attraktive måder, hvorpå man kan støtte sit landbrug, mens det for et importland som Tyskland kan se ganske attraktivt ud at pålægge udenlandske varer en told. Danmark var således i slutningen af 1800-tallet i høj grad tvunget til at overlade sit landbrug til den fri, internationale konkurrence.

Dertil kom selvfølgelig, at det var forfatningskampens periode, og Højre-regeringen var næppe heller særlig interesseret i at støtte de venstrebønder, der var deres politiske hovedmodstandere. Bønderne blev således tvunget ud i en tilpasning til de nye internationale markedsforhold.

¹ Det var en sådan ordning, vi havde i Danmark med de såkaldte "hjemmemarkedsordninger" i 1960'erne.

Der var man så også så heldig, at væksten havde gjort den engelske bybefolkning så velstående, at den nu ikke længer ville leve af brød alene, men også have smør på brødet, og bacon og æg til morgenmad. Der var plads til en givtig omlægning af produktionen.

En organisatorisk innovation

Hvis man definerer en innovation som ibrugtagning af en allerede kendt teknologi eller organisationsform, så dækker definitionen den danske andelsbevægelses vækst i 1880'erne godt. Ifølge en økonom som Boserup (1981, p.5) er både egentlige opfindelser og innovationer stærkt drevet af efterspørgslen. En kombination af ny teknologi til forarbejdning og transport af landbrugsvarer og udviklingen på det vigtige engelske marked blev anledning til at bruge en længe kendt organisationstype på et nyt område. Andelsprincippet forstået som samarbejde med det fælles formål at skabe det bedst mulige økonomiske resultat for deltagerne opstod i form af lokale gensidige forsikringsordninger mod begivenheder som brand eller tab af kreaturer så tidligt som i 1700-tallets England og USA (Ingalsby & Groves 1989, pp. 110-111). For Danmark gengav Begtrup (1808) et meget detaljeret sæt regler for en gensidig forsikring mod heste- og kvægtyveri på Ribeegnen. Westergaard (1903, publiceret i *Tidsskrift for Landøkonomi*) fandt i sin undersøgelse nedskrevne regler for lokale gensidige heste- og kvægforsikringer fra 1820'erne. Forbrugerkooperationen, brugsforeningerne, begyndte deres virksomhed i 1866 inspireret af de såkaldte Rochdale-principper opkaldt efter deres oprindelsessted i England i 1844. Nævnes bør også de danske kreditforeninger fra 1850, forløberne for vor tids realkreditinstitutter, der gav mulighed for lån mod pant i fast ejendom, og hvor låntagerne hæftede solidarisk for de optagne lån.

Andelsmejerierne, som blev den mest betydningsfulde organisation i Danmark fra 1880'erne, havde endnu dybere historiske rødder. Selve princippet om fælles forarbejdning af mælk fra flere små producenter med henblik på markedsføring over længere afstande er kendt fra schweiziske og franske bjergbønder, muligvis så tidligt som i 1200-tallet (Poole & de Frece 2010, p. 34).

Landsbyens mælkebønder samlede deres produktion og ansatte en kyndig mejerist til fremstilling af oste, de kendte Gruyère og Emmenthaler oste. Principperne i disse mejerier blev formidlet, også skriftligt, til det øvrige Europa. Schweizeren Lullin udgav i 1811 en nøje beskrivelse af mejeriernes ledelsesform med en medlemsvalgt bestyrelse og regler for mælkens kvalitet ved leveringen. Selv i den førindustrielle periode var der stordriftsfordele. Der var brug for en mejerist med specialviden

om både selve fremstillingen og markedet for oste. Der var også fordele ved at fremstille store oste, der havde længere holdbarhed. Lullins bog fra 1811 udkom samtidig på tysk og fransk. Et eksemplar af den franske udgave fandtes i professor Segelckes bogsamling. I 1820 udkom, hvad der mest ligner en direkte oversættelse, i *Nye Landoeconomiske Tidender* redigeret af Drewsen (se Drewsen, 1820, og Kærgård, 2014). Det vil med andre ord sige, at en meget præcis beskrivelse af et andelsmejeris struktur var tilgængelig for danske fagfolk på et europæisk hovedsprog og få år senere på dansk; flere årtier før organisationsformen slog igennem her i landet. Reglerne i de første andelsmejeriers 'love' eller statutter er nærmest identiske med Lullins beskrivelse. Den vigtigste forklaring på den forsinkede innovation er med al sandsynlighed, at den allerede nævnte udvikling på det engelske marked for smør, først for alvor tog fart i 1880'erne.

Den danske baggrund

Kun godt 20 år efter grundlæggelsen af det første andelsmejeri var over 80 pct. af malkekøerne i de danske besætninger ejet af en andelshaver (Statistiske Meddelelser 4.række, 22. bind 1906). Det var enestående hurtigt for en folkelig organisering, der hverken var inspireret eller direkte understøttet af staten. Spørgsmålet rejser sig derfor, hvorfor andre europæiske lande med en tilsvarende landbrugsstruktur ikke tog de allerede kendte principper for andelsorganisering til sig lige så hurtigt. Et blik på de barrierer, der rejste sig i andre lande, kan tjene til belysning af de gunstige danske forudsætninger.

Et velkendt træk i historien om andelsbevægelsen i Danmark er den uddannelsesmæssige baggrund, der udover folkeskolen blev formet af højskolebevægelsen og de folkelige og religiøse vækkelser. Det var en "vakt" bondestand, der gik i gang med omstillingen. Den første højskole blev startet i 1844, og ved 1. verdenskrigs udbrud var der 72 folkehøjskoler og 18 landbrugsskoler, og over 80 procent af eleverne var husmands- og gårdmandsbørn, se Kærgård (2010), Bryld & Haue (1982) og Skovmand (1944).

Mange nøgterne landbrugshistorikere har nok ment, at højskolerne, vækkelserne og Grundtvig til tider har fået en lidt rigelig del af æren for de økonomiske succeser. Men med de senere års bølge af interesse for "socialkapital" kan man vel med en vis ret sige, at betydningen af sådanne forhold har fået en vis genopblomstring, se Chloupkova m.fl. (2003), Svendsen & Svendsen (2000 og

2006). Ved socialkapital forstår man netværk mellem mennesker og de dertil hørende adfærdsnormer og spilleregler. Det betegnes som "kapital", fordi samarbejdet skaber værdi – det er så at sige en produktionsfaktor. Det er nemmere at blive enige om at følge et bestemt sæt regler i en forholdsvis ensartet gruppe mennesker. Begrebet kan udvides til også at omfatte en grundlæggende tillid til myndigheder og retssystem (Grootaert & Van Bastelaer 2002, p. 2). Dette passer godt på den danske andelsbevægelse, hvor pionererne var landmænd med middelstore brug i mindre lokalsamfund. Andelshaverne byggede imidlertid ikke samarbejdet på blind tillid. Overtrædelse af de nedskrevne regler, ofte kaldet "lovene" straffedes strengt med bøder og eventuel udelukkelse, især når det gjaldt mælkeforfalskning eller overtrædelse af leveringspligten. Man havde også så stor tillid til samfundets almindelige institutioner som retsvæsenet, at andelsmejerierne i mange tilfælde ikke tøvede med at gå "rettens vej" i tvister mellem andelshavere og mejeri, mellem mejeri og den ansatte bestyrer eller mellem mejeri og smørgrosserer (Henriksen, Hviid and Sharp 2012). Dette skete på trods af den verserende forfatningskamp, hvor bønderne var i konflikt med andre af samfundets institutioner.

I et andet europæisk land med mange forudsætninger fælles med Danmark, nemlig Irland, blev udviklingen af en andelsbevægelse hæmmet af forskellige faktorer blandt andre konflikter med de engelske jordejere (O'Rourke 2007).

Ser man på beholdningen af fysisk kapital i form af besætninger, jord og bygninger er der en tendens i nyere forskning til at rykke en begyndende omstilling tilbage i tid. Da den store omstilling til animalsk produktion kom i 1880'erne, var der gået en udvikling forud, som gjorde en forholdsvis hurtig omstilling mulig. Udvidelsen antallet af kvæg begyndte allerede en hel del tidligere, og ved tidspunktet for andelsmejeriernes gennembrud ejede danske landmænd større kvægbesætninger end de fleste af deres europæiske kolleger. Det forklarer naturligvis også, at danske landboorganisationer stillede sig positivt overfor frihandelspolitikken, jf. ovenfor. Fri import af korn betød billigere foder. Dertil kom, at tilgængeligheden af lånekapital var nemmere for danske landmænd, der for en stor dels vedkommende var blevet selvejere, enten under de store landboreformer 1784-1810 eller under bølgen af selvejekøb i midten af 1800-tallet. Fast ejendom betød adgang til lån enten i lokale eller regionale sparekasser eller, lidt senere, i kreditforeningerne. I andre europæiske lande var manglende adgang til kredit det altoverskyggende problem. Derfor ser man andelsbevægelsen tage udgangspunkt i kooperativ kredit også for den mindre bemidlede del af befolkningen, der ikke kunne stille med et pant. Der kan nævnes Raiffeisenkasserne i Tyskland,

Credit Agricole i Frankrig, Boerenleenbanken i Holland og Cajas Rurales i Spanien. Først i kølvandet på disse institutioner voksede der nye opgaver, som indkøb af redskaber og råvarer og i nogle tilfælde også forarbejdning af råvarer, frem.

Statens rolle omkring perioden for andelsmejeriernes etablering var mere indirekte, men særdeles betydningsfuld. På et relativt tidligt tidspunkt havde man fået opbygget et offentligt støttet effektivt apparat for forskning med udgangspunkt i Landbohøjskolen fra 1858. Forskere som N.J. Fjord (1825-1891) og Th. R. Segelcke (1831-1902) var startet på en systematisk videnskabelig forsøgsvirksomhed i samarbejde med Landhusholdningsselskabet og en række fremsynede godsejere. Forsøgsvirksomheden skabte sammen med formidlingsvirksomheden, gennem konsulenter, foredrag og artikler en særlig kort vej mellem videnskab og praksis.

Store private aktører blev i ældre forskning nærmest fremstillet som modstandere af andelsbønderne, men det er et noget fortegnet billede. Godsejere som for eksempel Edward Tesdorpf (1817-1889) var en pioner indenfor nye metoder og i tæt kontakt med miljøet på Landbohøjskolen. Det Kgl. Danske Landhusholdningsselskab og Tidsskrift for Landøkonomi spillede en central rolle i en systematisk regnskabs- og erfaringsudveksling gennem det meste af det 19. århundrede, se Lampe & Sharp (2014a). Herregårdsmejerier og private fællesmejerier skabte erfaringer som var umiddelbart brugbare for andelsmejerierne. Der var således allerede en hel del teknologiske og driftsmæssige forbedringer, der kunne danne basis for omstillingen i 1880'erne.

Noget lignende gør sig gældende for synet på de private smørgrossererere, som mejeriernes modparter. Når det efterhånden lykkedes at sprede mælkeproduktionen bedre ud over året, så der også blev produceret mælk om vinteren, skyldes det ikke mindst udbredelsen af kendskab til forholdene på det engelske marked. En grosserer som Hans Broge i Aarhus, der allerede i 1860'erne begyndte at agitere for vinterproduktion, gjorde opmærksom på, at der kunne opnås et større økonomisk udbytte gennem højere priser ved vinterproduktion trods merudgifterne til fodring. Det danske vintersmør forblev en god forretning selv da konkurrencen fra Australien og New Zealand meldte sig i 1890'erne (Henriksen & O'Rourke 2005)

Komplementært til smørproduktionens stigende betydning blev der opbygget en produktion af mejerimaskiner, som senere skulle blive et selvstændigt eksportprodukt. Flødeseparering med den i 1878 af Lars Christian Nielsen (1849-1929) konstruerede centrifuge, som fra 1881 blev produceret i stort antal på Burmeister & Wain i en frugtbar konkurrence med den af svenskeren Dr. Karl de

Laval (1845-1913) konstruerede alternative centrifuge, var også en central forudsætning for en rationel mejeridrift. Hele denne teknologiske bølge er en somme tider overset, men helt afgørende forudsætning for dansk mejeribrugs succes.

Statslig regulering kan også have spillet en vis beskeden rolle. Lampe og Sharp (2014b) påviser ved hjælp af tal for importen til England 1881-1887, at margarinen, da den kom på markedet, især blev et substitut for smør af ringere kvaliteter. Det tilskyndede de danske smørproducenter til yderligere at forbedre deres produkt. Dertil kom, at margarine-loven af 1888 blandt andet forbød farvning af dansk margarine med en smørgul farve, hvilket i praksis udelukkede eksport til England. De danske producenter var bevidste om, at blandinger af smør og margarine allerede havde ødelagt det hollandske smørs tidligere så vigtige position på det engelske marked.

Et andet og nok relativt overset eksempel gælder affaldsproduktet i smørproduktionen, skummetmælken. Her spillede en toldbeskyttelse, den eneste på danske landbrugsvarer, af skummemælksost måske en hidtil overset rolle, se Henriksen, Lampe & Sharp (2012). Før svineproduktionen løste problemet med at anvende skummemælken, havde det været et problem at finde en rentabel anvendelse af den. Ved at beskytte den i øvrigt dårlige skummemælksost blev mejeridriften derfor mere lønsom.

Hvis man skal forstå 1880'ernes og 1890'ernes store succes for dansk landbrug, er der mere og mere der indikerer, at man er nødt til at se grundigt på de forudsætninger, der blev skabt tilbage til og måske endda før midten af det 19. århundrede.

Konklusion

Andelsbevægelsen og dansk landbrugs omstilling i de sidste årtier af det 19. århundrede er utvivlsomt en af de største succeser i dansk økonomisk historie og i den europæiske landbrugshistorie i det hele taget.

Det var en succes, der overhovedet ikke var forudset af eksperterne. Periodens førende økonom, professor og i en periode finansminister William Scharling (1837-1911), var i et foredrag i Nationaløkonomisk Forening i 1883 ikke i tvivl om, at Danmarks tid som landbrugsland lakkede mod enden:

Vi maa under alle Omstændigheder være forberedte paa, at Danmark næppe vil gaa ind i det næste Aarhundrede som et kornudførende Land, og efter al Sandsynlighed vil Forholdet snarest blive dette, at Danmark ved Udgangen af det indeværende Tiaar (1880-90) allerede kun i gode Høstaar vil kunne udføre Korn og i slette Høstaar vil være nødsaget til at indføre større eller mindre Kvantiteter, medens det i næste Tiaar oftere vil komme til at indføre end til at udføre Korn. At der til den Tid skulde blive en forøget Udførsel af de øvrige Landbrugsprodukter, som kunne yde Erstatning for, at Kornet ikke længere er Udførsels-gjenstand, maa efter det foran Paaviste anses for lidt sandsynligt; at den større Menneskemængde ogsaa vil behøve saa meget større Mængder paa Kjød, Smør og andre Fødevarer, at ogsaa denne Udførsel vil aftage. Hvorledes skulde vi til den Tid kunne skaffe os den nødvendige Tilførsel af Kul, Metaller, Kolonialvarer, Tømmer o.a. uundgaaelig nødvendige Artikler, som vort Land ikke kan producere eller i alt Fald ikke i tilstrækkelig Mængde? I sine store Træk ligger Svaret lige for Haanden: Det maa blive vor Industri, vor Handel og Skibsfart, som skulde skaffe de nødvendige Midler til at betale vore Indførseler med, naar vort nuværende Hovedbetalingsmiddel, Landbrugsprodukterne, formindskes og delvis forsvinder.” (Scharling 1883, s. 25-26).

Nu kom i stedet omstillingen og først omkring 1960 blev industrieksporten større end landbrugs-eksporten. Scharlings prognose kom 75 år for tidligt, og han undervurderede helt mulighederne for omstilling i landbruget.

Når det gik sådan, skyldes det en lang række heldige omstændigheder, ikke nogen bevidst central politik. Danmark havde i den periode hverken nogen vækstfremmende landbrugs- eller industripolitik, se Hansen (1969). Det var et kompliceret samspil mellem en lang række forhold. Det var en effektiv udnyttelse af de relative prisers ændringer til fordel for animalske produkter, en oplyst klasse af vakte selvstændige og veluddannede bønder og en række tekniske, avls- og driftsmæssige fremskridt.

Forudsætningerne for mange af disse heldige forhold lå årtier tilbage i tiden inden de sprang ud i fuldt flor. Centrale grupper, der oftest bliver glemt, spillede en afgørende rolle, men er blevet glemt, fordi deres roller var udspillet, da omstillingen brød igennem med fuld kraft. Meget af mejeri-brugets teknik og avlsmateriale blev f. eks. udviklet på herregårdsmejerier og i herregårdenes besætninger af fremsynede godsejere i årtierne før de store reformer.

Litteratur

L Begtrup, G. (1808). *Beskrivelse over Agerdyrkingen Tilstand i Danmark*, 5te bind, Nørrejylland, Første del. København: Goldin. Reprinted in photolithography 1977, side 155-157.

Bjørn, Claus (red.) (1988): *Det danske landbrugs historie III, 1810-1914*, Landbohistorisk Selskab, København.

Boserup, Esther (1981), *Population and technological change: a study of long-term trends*, Chicago: University of Chicago Press

Bryld, Carl-Johan & Harry Haue (1982), *Det agrare Danmark 1680-1980erne. Historiske kildehæfter*, Systime. Herning.

Chloupkova, Jarka, Gert Thinggard Svendsen & Gunnar Lind Haase Svendsen (2003), "Building and destroying social capital: The case of cooperative movements in Denmark and Poland", i: *Agriculture and Human Values*, vol. 20, s. 241-252.

Drewsen, J.Chr. (1820), *Schweizerske Oste og Smør-Fabriker (les fruitieres)*, *Nye Landoeconomiske Tidender*. Andet bind. København (artiklen er signeret Kammerjunker Ravert.)

Grootaert, J.P. and T.Van Bastelaer (2002), Introduction and overview. I Grootaert, J.P. and T.Van Bastelaer (eds.), *The Role of Social Capital in Economic Development*. Cambridge: Cambridge University Press

Hansen, Svend Aage (1969), "Vækst uden plan" i: *Aktuelle Økonomiske Problemer – Festskrift til Carl Iversen*, s. 217-231, Nationaløkonomisk Forening. København.

Henriksen, Ingrid (1993), "The transformation of Danish agriculture 1870-1914", i: K.G. Persson (red.): *The Economic Development of Modern Europe since 1870, Denmark and Norway*. Aldershot. Elgar.

Henriksen, Ingrid (1999), "Avoiding lock-in: co-operative creameries in Denmark, 1882-1903", *European Review of Economic History* 3, s. 57-78.

Henriksen, Ingrid & Kevin O'Rourke (2005), "Incentives, technology and the shift to year-round dairying in late nineteenth-century Denmark", *The Economic History Review*, vol. 58 (3), s. 520-554.

Henriksen, Ingrid (2008), "The contribution of agriculture to economic growth in Denmark, 1870-1939" i P. Lains and V. Pinilla, (red), *Agriculture and economic development in Europe since 1870* pp. 117-47.

Henriksen, Ingrid, Markus Lampe, M. & Paul Sharp (2011), "The role of technology and institutions for growth: Danish creameries in the late nineteenth century", *European Review of Economic History* 15, pp. 475-93.

Henriksen, Ingrid, Markus Lampe & Paul Sharp (2012), "The strange birth of liberal Denmark: Danish trade protection and the growth of the dairy industry since the mid-nineteenth century", *Economic History Review* 65, pp. 770-788.

Henriksen, Ingrid, Morten Hviid & Paul Sharp (2012), "Law and peace: Contracts and the success of the Danish dairy cooperatives", *Journal of Economic History* 72, pp. 197-224.

- Ingalsby, Gene & Frank Groves (1989), "Historical Development" in David W. Cobia (ed.), *Cooperatives in Agriculture*. Englewood Cliffs, New Jersey: Prentice Hall.
- Kærgård, Niels (2010), "De international markeder og erhvervsudviklingen. Dansk landbrugs største triumf." i Marita A. Nielsen (red.) *Det fremmede som historisk drivkraft. Danmark efter 1742. Det Kongelige Videnskabernes Selskab*. København.
- Kærgård, Niels (2014), "Brudstykker af Det Kongelige Landhusholdningselskab og Tidsskrift for Landøkonomis glørværdige historie"
- Lampe, Markus og Paul Sharp (2014a) "Tidsskrift for Landøkonomi og udviklingen af moderne mejeribrug i Danmark" *Tidsskrift for Landøkonomi*, 200.årgang maj 1914 nr. 1
- Lampe, Markus and Paul Sharp (2014b) "Greasing the wheels of rural transformation? Margarine and the competition for the British butter market." Forthcoming in *Economic History Review*
- Lullin, Charles (1811), *Les associations rurales pour la fabrication du lait, connues en Suisse sous le nom de fruitières*. Geneve et Paris
- Olsen, Erling (1962), *Danmarks økonomiske historie siden 1750*, G.E.C. Gads Forlag. København.
- O'Rourke, Kevin H.(2007), "Culture, Conflict and Cooperation: Irish Dairying before the Great War." *Economic Journal* . Vol. 117, issue 523, pp. 1357-1379.
- Poole, Nigel and Annabel de Frece (2010), A Review of Existing Organizational Forms of Smallholder Farmers' Associations and their Contractual Relationships with other Market Participants in the East and Southern African ACP Region. FAO, AAACP Paper Series – No.11
- Scharling, William (1883), "Hvor længe vil Danmark forblive et kornudførende Land?", i: *Nationaløkonomisk Tidsskrift*, bind 21, s. 1-27.
- Skovmand, Roar(1944), *Folkehøjskolen i Danmark 1841-1892*, Det Danske Forlag. København.
- Statistiske Meddelelser 4.række, 22. bind, 1906 Statistisk Departement
- Svendsen, Gunnar Lind Haase & Gert Tinggaard Svendsen (2000), "Measuring Social Capital: The Danish Co-operative Dairy Movement", *Sociologia Ruralis*, Nr. 1, s. 72-86.
- Svendsen, Gunnar Lind Haase Svendsen & Gert Tinggaard Svendsen (2006), Socialkapital og historisk institutionalisme: Andelsbevægelser i Danmark og Polen", *Historie* nr. 1, s. 72-110.
- Westergaard, H. (1903). 'Kreaturforsikringen i Danmark'. *Tidsskrift for Landøkonomi*, pp. 310-364.